

MARTA WIRASZKA*
IHS UKSW, Warszawa

WYKORZYSTANIE PUBLIKACJI FRANCUSKICH PRZY REALIZACJI NAGROBKÓW NA CMENTARZACH WARSZAWY W LATACH 1840-1860. WZORNIK JOSEPHA MARTY'EGO

Dzieło Josepha Marty'ego *Les principaux monuments funéraires du Père-Lachaise, de Montmartre, du Mont-Parnasse et autres cimetières de Paris*, to – obok publikacji Ferdinanda Quaglii *Le Père Lachaise ou Recueil de dessins au trait et dans leurs justes proportions des principaux monuments de ce cimetière* (1832) i Louisa Marii Normanda *Monuments funéraires choisis dans les cimetières de Paris et des principales villes de France* (1832) – kolejny przykład wydawnictwa wzornikowego pochodzącego z pierwszej połowy XIX w.; ukazało się ono w Paryżu w roku 1839¹. Selekcji zamieszczonych w tym zbiorze nagrobków dokonał nieznanymi z imienia architekt Rousseau. Każda z 86 planszy mieściła jeden obiekt opatrzony podziałką, któremu towarzyszył krótki opis autorstwa Marty'ego. Wykonawcą kolorowych litografii był Émile Lassalle (1813-1871)². Wydawnictwo to, tak jak dwa wcześniejsze, trafiło do Warszawy na początku lat 40. XIX w. Na stołecznych cmentarzach w latach 1840-1860 powstało trzynaście obiektów, które odwzorowują formę siedmiu nagrobków pochodzących z tej publikacji³.

* Dr Marta Wiraszka – wykładowca historii architektury w Instytucie Historii Sztuki UKSW w Warszawie. Zajmuje się zagadnieniami z historii urbanistyki i architektury XIX i pierwszej połowy XX w., w szczególności byłych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej oraz kaplic i mauzoleów budowanych na polskich cmentarzach wyznań chrześcijańskich. E-mail: mwiraszka@poczta.onet.pl.

¹ Artykuł jest kontynuacją opracowania o podobnym tytule *Wykorzystanie publikacji francuskich przy realizacji nagrobków na cmentarzach Warszawy w latach 1840-1860. Wzorniki Normanda i Quaglii*, który ukazał się w październiku 2017 r. Druk części drugiej poświęconej wzornikowi Josepha Marty'ego, mimo iż napisany podobnie jak poprzedni w 2015 r., musiał poczekać na opublikowanie do momentu ukazania się części pierwszej. Zarys stanu badań i wprowadzenie do tematu zostało przedstawione we wcześniejszym artykule, w tym natomiast umieszczono wnioski końcowe odnoszące się do obu opracowań. Z tych względów do niniejszego artykułu zostały dołączone zestawienia obiektów, obejmujące zarówno przykłady zaczerpnięte z wzorników Ferdinanda Quaglii (1832) i Louisa Marie Normanda (1832), jak też z publikacji Josepha Marty'ego (1839). M. Wiraszka, *Wykorzystanie publikacji francuskich przy realizacji nagrobków na cmentarzach Warszawy w latach 1840-1860. Wzorniki Normanda i Quaglia*, „Artifex Novus”, 2017, nr 1, s. 44-59.

² Zob. J. Marty, *Les principaux monuments funéraires du Père-Lachaise, de Montmartre, du Mont-Parnasse et autres cimetières de Paris*, Paris 1839.

³ Zob. Zestawienie *Nagrobków warszawskich zaczerpniętych z wzornika Josepha Marty'ego (1839)*.

Najwcześniejszym odnalezionym w Warszawie przykładem jest pomnik Franciszka Ziemieckiego (zm. 2 XII 1843) na Cmentarzu Powązkowskim (kw. 10, rz. 4)⁴. Nagrobek, stojący nad mogiłą radcy skarbowego, ufundowali przyjaciele i koledzy zmarłego w pierwszą rocznicę śmierci (pośw. 2 XII 1844)⁵. Wykonany z piaskowca, w formie steli o bokach nieznacznie górami ku sobie nachylonych, został zwieńczony gzymssem *cavetto* z płaskorzeźbionym dyskiem solarnym oraz trójkątnym naczółkiem z krzyżem i parą akroteriów po bokach. W tympanonie znajduje się wyobrażenie *uroborosa*, węża połykającego własny ogon. Środek steli wypełnia prostokątna płyca z inskrypcją, którą flankuje para pochodni z płomieniem skierowanym do dołu. Cokół zdobią natomiast dwie amfory i gasnący kaganek oliwny umieszczony w prostokątnym zagłębieniu⁶.

Stela Ziemieckiego jest wiernym powtórzeniem pomnika Gabriella Marie Jeana Baptista Legouvé (1767-1812), który znajdował się niegdyś na paryskim cmentarzu Montmartre [il. 1]. Nagrobek francuskiego poety, nawiązujący do tradycji egipsko-antycznej i wykorzystujący motywy o charakterze wanitatywnym, powstał zapewne wkrótce po jego śmierci⁷. Obecnie niezachowany. Został zniszczony w 1888 r. podczas budowy wiaduktu, który przeciął cmentarz na pół w celu ułatwienia dojazdu na Wystawę Światową. Wygląd steli znany jest z odbitki litograficznej zamieszczonej we wzorniku Josepha Marty'ego oraz innych pomników nagrobnych, dla których stał się inspiracją. W grupie tej znajdują się kolejne nagrobki zachowane na Starych Powązkach. Są one własnością rodzin Witoszyńskich (kw. 15, rz. 6) i Krzezińskich (kw. 37, rz. 2) oraz małżonków Adamowskich (kw. 12, rz. 4) i Majewskich (kw. 7, rz. 5). Do tego zespołu należy również znajdujący się poza Warszawą pomnik Piotra Alkantarego Sumińskiego, który stoi na Cmentarzu Świętokrzyskim w Pułtusku (sektor B1, rz. D).

W odniesieniu do tych realizacji nie udało się precyzyjnie ustalić czasu ich powstania. Przyjęto więc przybliżone datowanie – rok od śmierci osoby, dla której najpewniej został wystawiony. Zgodnie z tym założeniem, pierwszym chronologicznie nagrobkiem byłby pomnik, zmarłego 28 lutego 1840 r. i pochowanego w Pułtusku, Piotra Alkantarego

⁴ FRANCISZEK ZIEMIECKI, urodzony 5 X 1786 r. w mieście Korzec na Wołyniu, był synem Floriana Ziemieckiego (zm. 14 V 1815 w Lublinie) i Marianny z Knifłów (zm. 21 III 1821 w Warszawie). Pracował w Warszawie w Wydziale Skarbowym Komisji Województwa Mazowieckiego jako generalny kontroler wydatków, potem jako komisarz; następnie został radcą rządowym guberni mazowieckiej. Żonaty z Marianną z d. Polakowską (ur. 1789, zm. 11 X 1848), rozwódka po Tomaszu Czyszkowskim, córką Wojciecha (zm. 9 VI 1820 w Warszawie) i Zuzanny z Rutkowskich (zm. ?), małżonków Polakowskich, którzy tak jak Ziemiecki przybyli do Warszawy z Korca na Wołyniu. Małżonkowie mieli trzy córki: Ludwikę Aleksandrę (późniejszą Józefową Gepner), Wiktorię i Franciszkę Teklę (późniejszą Pawłową Parol). Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (dalej: APW), *Akt małżeństwa Franciszka Ziemieckiego i Marianny z Polakowskich Czyszkowskiej*, Warszawa ASC Cyruł III, 1822, nr 11; Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (dalej: AAW), *Akt urodzenia Franciszki Tekli Ziemieckiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1833, nr 85; APW, *Akt zgonu Franciszka Ziemieckiego*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1843, nr 914; [Nekrolog Franciszka Ziemieckiego], „Kurier Warszawski”, 1843, nr 321, s. 1521, nr 322, s. 1529; APW, *Akt zgonu Marianny Ziemieckiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1848, nr 1377; APW, *Akt małżeństwa Franciszki Tekli Ziemieckiej i Pawła Parola*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1852, nr 11; APW, *Akt małżeństwa Ludwika Aleksandry Ziemieckiej i Józefa Gepnera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1854, nr 203.

⁵ „Kurier Warszawski”, 1844, nr 324, s. 1533-1534.

⁶ Krótki opis pomnika Ziemieckiego z przytoczeniem inskrypcji nagrobnej opublikował Kazimierz Władysław Wóycicki. Zob. K.W. Wóycicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. 1, Warszawa 1855, s. 209 i przypis nr 1 tamże.

⁷ J. Marty, dz. cyt., s. 215-217 (litografia, s. 217).

przez Mariannę z Czyżewskich Krzemińską po śmierci męża Mateusza Krzemińskiego (zm. 21 XI 1848), murarza i właściciela nieruchomości przy ul. Żabiej w Warszawie (nr hip. 956 C)¹⁰. Następny upamiętniał małżonków Adamowskich, zmarłego w roku 1850 Bonawenturę – referenta w Biurze Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego i rok później zmarłą Katarzynę z Kaczyńskich¹¹. Ostatni dedykowany był Janowi Majewskiemu (zm. 6 III 1867) i jego żonie Klarze z Chodurskich (zm. 16 II 1844)¹². Pomnik wzniesiono, sądząc z rozmieszczenia inskrypcji, dopiero po śmierci radcy stanu i byłego członka intendenty wojskowej – Jana Majewskiego¹³.

Stan zachowania obiektów, z wyjątkiem pomnika małżonków Majewskich, jest na ogół dobry. Omówione przykłady prezentują zróżnicowany poziom wykonania, który wyklucza możliwość realizacji przez tę samą osobę. Najślabzy technicznie jest pomnik małżeństwa Adamskich. Dobry poziom rzemiosła kamieniarskiego demonstrują natomiast nagrobki

Karoliny Winkler, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1837, nr 484; APW, *Akt zgonu Henryka Winklera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1839, nr 92; APW, *Akt zgonu Józefa Winklera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1845, nr 100; AAW, *Akt zgonu Józefy Lucji Winkler*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1847, nr 390; [Nekrolog Józefy Lucji Winkler], „Kurier Warszawski”, 1847, nr 191, s. 919, nr 197, s. 947; [Nekrolog Katarzyny ze Zdrońskich Witoszyńskiej], „Kurier Warszawski”, 1855, nr 263, s. 1335 oraz inskrypcja zamieszczona na pomniku nagrobnym.

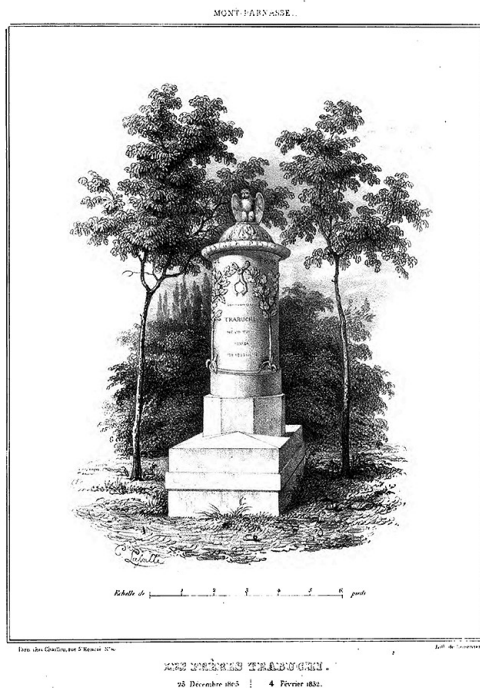
¹⁰ MATEUSZ KRZEMIŃSKI był synem przybyłego do Warszawy z Wolnego Miasta Krakowa Łukasza Krzemińskiego (ur. ok. 1744 – zm. 27 X 1829 w Warszawie), z zawodu furmana, i Małgorzaty Wróblewskiej. Dwukrotnie żonaty, najpierw z Barbarą Katarzyną Wierzbicką (zm. 19 IX 1838; ślub: 21 VII 1816), potem z Marianną Czyżewską (ślub: 30 I 1845). APW, *Akt małżeństwa Mateusza Krzemińskiego i Barbary Katarzyny Wierzbickiej*, Warszawa ASC Cyrkuł VII, 1816, nr 125; AAW, *Akt zgonu Łukasza Krzemińskiego*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1829, nr 596; AAW, *Akt małżeństwa Mateusza Krzemińskiego i Marianny Czyżewskiej*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1845, nr 16; APW, *Akt zgonu Mateusza Krzemińskiego*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1848, nr 653; [Nekrolog Mateusza Krzemińskiego], „Kurier Warszawski”, 1848, nr 312, s. 1501, nr 321, s. 1541.

Nagrodek Krzemińskich został zmodernizowany na początku XX w., zapewne jeszcze przed śmiercią literata Stanisława Krzemińskiego (zm. 29 XI 1912), nieślubnego syna Mateusza i Marianny z Czyżewskich, ur. 16 grudnia 1839 r. w Ostrowie, w guberni łomżyńskiej. Wtedy płyta z inskrypcją jego ojca, macochoy i trójki rodzeństwa została przeniesiona i wmurowana w tylną ścianę, a jej miejsce, na froncie pomnika zajęła tablica z czarnego, polerowanego granitu z portretem zmarłego wykonany przez Czesława Makowskiego w 1905 r. APW, *Akt zgonu Stanisława Krzemińskiego*, par. najświętszego Zbawiciela w Warszawie, 1912, nr 304; Z. Dębicki, *Stanisław Krzemiński*, „Kurier Warszawski”, 1912, nr 331 dod. por., s. 1-2; M. Dubrowska, A. Sołtan, *Powązkowskie medaliony i plakietki portretowe*, Warszawa 1992, s. 105.

¹¹ BONAWENTURA Józef ADAMOWSKI urodził się w 1793 r. we wsi Zabłotów w Galicji austriackiej. Był synem Franciszka, obywatela, i Teresy z Rzepiańskich. Za służbę urzędniczą w Radzie Administracyjnej Królestwa Polskiego został uhonorowany Orderem św. Stanisława kl. III. Żonaty najpierw z Marianną Jagodzińską (zm. 28 IV 1832), następnie z Katarzyną Kaczyńską (zm. 9 XI 1851; ślub: 17 VI 1837), z którą został razem pochowany. APW, *Akt zgonu Marianny Adamowskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1832, nr 289; APW, *Akt małżeństwa Bonawentury Adamowskiego i Katarzyny Kaczyńskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1837, nr 103; APW, *Akt zgonu Katarzyny Adamowskiej*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1851, nr 578; [Nekrolog Bonawentury Adamowskiego], „Kurier Warszawski”, 1850, nr 287, s. 1527; [Nekrolog Katarzyny Adamowskiej], „Kurier Warszawski”, 1851, nr 298, s. 1595.

¹² JAN MAJEWSKI, urodzony w 1789 r. w Kurlandii, ale przez większą część życia zamieszkały w Warszawie, gdzie był urzędnikiem intendenty wojskowej, potem radcą kolegialnym. Odznaczony Orderami św. Włodzimierza kl. III oraz św. Anny i św. Stanisława. Żonaty z Klarą Chodurską, urodzoną w 1796 r. w mieście Romanów, niedaleko Żytomierza. APW, *Akt zgonu Klary Majewskiej*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1844, nr 85; APW, *Akt zgonu Jana Majewskiego*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1867, nr 93; [Nekrolog Jana Majewskiego], „Kurier Warszawski”, 1867, nr 55, s. 329.

¹³ Tekst inskrypcji umieszczony od frontu, w prostokątnej płycinie: *Tu spoczywają zwłoki ś.p. /JANA/ MAJEWSKIEGO/ [...] /zmarł 6 marca 1867/ po przeżyciu lat 78/ i [...] KLARY z CHODURSKICH/ MAJEWSKIEJ/ zm: d. 16 lutego 1844 r. Zachowała się też częściowo inskrypcja we wnęce cokołowej: ALEKSANDRA/ MAJEWSKA ZM. D. 15 LUTEGO 1898/ W WIEKU LAT [...].*

Il. 2. Pomnik Katarzyny Jegerott na cmentarzu ewang.-augsburskim oraz litografia z wzornika Marty'ego. Fot. M. Wiraszka

Ziemieckiego i Sumińskiego. Jest więc bardzo prawdopodobne, że znajdująca się w Pułtusk u kopia mogła być zrealizowana w jednym z zakładów kamieniarskich w Warszawie, skąd pochodziło kilka innych obiektów zachowanych na cmentarzu św. Krzyża. Przykładem takiego importu z lat 30. XIX w. była zapewne stela Konstancji Dembowskiej, ozdobiona od frontu płaskorzeźbą żałobnicy, która składa wianek na trumnie, umieszczonej na wysokim katafalku¹⁴. Podobne formy upamiętnień, dość licznie, można bowiem spotkać na warszawskich nekropoliach¹⁵.

Oba pomniki, pod względem formy i użytych detali, cechują się niemal wiernym naśladownictwem paryskiego pierwowzoru. Steli Sumińskiego brak tylko płyty z czarnego granitu, która w wyjściowej realizacji wypełniała płycinę inskrypcyjną. Płyta granitowa nie została również wykorzystana w warszawskim nagrobku. Pomnik Ziemieckiego od francuskiego oryginału różnią ponadto trzy detale: zwieńczenie w formie krzyża, zastąpienie uskrzydłonej klepsydry dyskiem solarnym oraz wieńca lauowego wyobrażeniem węża połykającego własny ogon. Pozostałe obiekty należące do tego zespołu mają już zredukowaną

¹⁴ T.M. Rudkowski, *Cmentarz Świętokrzyski...*, s. 50-51, 105 (fot. nagrobka).

¹⁵ Np. na Powązkach są to pomniki: Marii ze Słupskich Stopelle (zm. 1842) – z datą w zwieńczeniu: A.D. 1842, Kazimierza Naimiskiego (zm. 1845), Teresy z Gauczów Koch (zm. 1852).

liczbę ozdób. Owa redukcja najbardziej czytelna jest w partii cokołu, gdzie prostokątna płyca służyła częściej za miejsce do umieszczenia dodatkowego napisu niż jako obramienie dla płaskorzeźbionej lampki oliwnej¹⁶. Rezygnowano też często z rozmieszczonych po jej bokach amfor¹⁷. Pomiędzy nagrobkiem Ziemińskiego i rodziny Krzemińskich występuje wyraźna zależność, polegająca na powtórzeniu w dekoracji gzymsu motywu dysku solarnego, zamiast – jak w pozostałych przykładach – uskrzydłonej klepsydry ze skrzydłami stylizowanymi na egipskie. Wyjątkiem od tej reguły jest stela małżonków Majewskich, w której skrzydła klepsydry zachowują formę typową dla sztuki zachodniej.

Dużym zainteresowaniem, tak jak poprzedni, cieszył się w Królestwie Polskim projekt architekta Louisa-Pierre'a Haudebourta (1788-1849), zrealizowany około 1832 r. na paryskim cmentarzu Montmartre dla braci Trabuchi, Jacquesa-Marie (1751 – zm. 25 XII 1805) i Joachima-Louisa (1758 – zm. 4 II 1832). Pomnik miał formę niskiej, okrągłej podpory zakończonej półkuliście i ustawionej na ośmiokątnej podstawie, która znajdowała się na czworobocznym, trójdzielnym cokole. Dekorację zwieńczenia stanowiły liście cyprysu oraz sowa z rozpostartymi skrzydłami, która wieńczyła całość. Trzon podpory opłatały trzy pnącza dębu, którego gałązki połączone u góry wstążkami, tworzyły trzy osobne owalne pola przeznaczone na inskrypcje. Te trzy dębowe konary, zgodnie z informacją Marty'ego, miały symbolizować braterską miłość trzech braci, połączonych za życia silnymi więzami, których nawet śmierć nie mogła przerwać¹⁸.

Bracia Trabuchi przybyli z Włoch i osiedlili się w Paryżu na kilka lat przed wielką rewolucją. Fundatorem pomnika był trzeci, nieznan z imienia brat, dla którego przeznaczone było ostanie wolne miejsce na inskrypcję¹⁹. Nagrobek ten, tak jak poety Legouvé, uległ zniszczeniu podczas budowy wiaduktu.

W oparciu o ten wzór powstały w Warszawie dwa pomniki grobowe. Jeden na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim przy ul. Młynarskiej dla Katarzyny z Femmersów Jegorott (al. 25, gr. 1; zm. 16 XI 1846)²⁰, drugi na Powązkach dla małżonków Jelińskich herbu Nałęcz (kw. 25, rz. 6), Michała (zm. 5 IV 1829) i Marii z Wodarskich (zm. 20 VIII 1852) [il. 2]. Fundatorami drugiego z wymienionych były dzieci: syn Ignacy Aleksander Jeliński i córka Michalina Majewska, którzy postawili ten nagrobek po śmierci matki. Ich ojciec, z zawodu aptekarz, przeprowadził się do Warszawy z Lublina²¹.

¹⁶ Pomniki rodziny Witoszyńskich i małżonków Majewskich.

¹⁷ Pomniki rodzin Witoszyńskich i Krzemińskich.

¹⁸ J. Marty, dz. cyt., s. 323-325 (litografia, s. 325).

¹⁹ Tamże, s. 323.

²⁰ Dane zaczerpnięte z inskrypcji w języku niemieckim umieszczonej na nagrobku.

²¹ MARIA JELIŃSKA z d. Wodarska, urodzona w Warszawie, córka obywatela, Bartłomieja Wodarskiego, i Anny Majewskiej, poślubiła 27 kwietnia 1822 r. Michała Jelińskiego h. Nałęcz, aptekarza, urodzonego w Lublinie. Ojciec Michała, Jan Jeliński, był dzierżawcą dochodów konsumpcyjnych. Razem z żoną, Rozalią z Pieniżków, mieszkali w Lublinie. Maria i Michał Jelińscy mieli dwoje dzieci, córkę Michalinę zamężną z Ambrożym Majewskim, właścicielem majątków ziemskich w Wolczy, a następnie w Konopnicy, oraz syna Ignacego Aleksandra. APW, *Akt małżeństwa Michała Jelińskiego i Marianny Wodarskiej*, Warszawa ASC Cyrkuł VII, 1822, nr 81; APW, *Akt zgonu Michała Jelińskiego*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1829, nr 355; APW, *Akt małżeństwa Ambrożego Majewskiego i Michaliny Jelińskiej*, par. św. Krzyża w Warszawie, 1848, nr 17; [Nekrolog Marii Jelińskiej], „Kurier Warszawski”, 1852, nr 220, s. 1159.

Zgodnie z informacją zamieszczoną w inskrypcji, pomnik na Powązkach ufundowały rodzicom dzieci i miało to miejsce po śmierci ich matki. Kiedy 18 października 1882 r. zmarła Michalina Majewska, w nekrologu „Kuriera Warszawskiego” pojawił się komunikat, że w dniu 31 października b.r., po mszy w kościele powązkowskim,

Na cmentarzu przy ul. Lipowej w Lublinie znajdują się trzy takie same obiekty. Najstarszy, należący do Józefy z Bykowskich Eydziatowiczowej (zm. 1847; sektor Va)²², powstał w zbliżonym czasie co pomnik Katarzyny Jegorott. Dwa następne wystawiono dopiero w pierwszej połowie lat 70. Prezentują one wyraźnie zapóźniony, ale ciągle podobający się na prowincji, typ nagrobka zaprojektowanego w Paryżu w trzeciej dekadzie XIX w. Są to pomniki wzniesione w miejscach pochówku doktora medycyny i chirurgii Kazimierza Mazurkiewicza (zm. 1873, lat 66) i jego żony Ludwiki z Wineckich (zm. 1873, lat 53; sektor VIb)²³ oraz Doroty z Batowskich (zm. 1874) i Stanisława Ratomskich (zm. 1875; sektor I), właścicieli majątku ziemskiego²⁴. Z Lubelszczyzny pochodzi też, stojący na cmentarzu parafialnym w Chłaniowie niedaleko Turobina, monument ozdabiający grób Seweryna Głogowskiego (zm. 1862)²⁵. Wszystkie wymienione przykłady dokładnie odwzorowują francuski prototyp. Zmianie uległa tylko forma zwieńczenia. W polskich realizacjach rzeźba sowy została zastąpiona krzyżem.

Jednoznacznym podobieństwem do pierwowzoru odznacza się też pomnik rodziny Bauerów na warszawskim cmentarzu luterańskim, który stoi pośrodku dużego pola grobowego (al. 9, gr. 37). Powstał on zapewne w drugiej połowie 1846 r., po śmierci Piusa Hieronima Bauera (zm. 30 I 1846), właściciela fabryki złota malarskiego, która mieściła się w Warszawie przy ul. Miodowej (nr hip. 495)²⁶ [il. 3]. Nagrobek Bauerów nawiązuje do zachowanego na cmentarzu Père-Lachaise (*div.* 14) i zamieszczonego we wzorniku Marty'ego pomnika hrabiny Victoire Marie Christine Frésia d'Oglanico (zm. 18 IX 1830), żony senatora Félix'a Saint-Martin hrabiego de Lamotte. Projektant, francuski architekt urodzony w Rzymie, Louis Visconti (1791-1853)²⁷, nadał mu formę prostopadłościenną bryły nakrytej szerszym

odbędzie się „poświęcenie grobu”. Informacja powyższa odnosiła się zapewne do poświęcenia nowej krypty, ponieważ nagrobek pozostał ten sam. Przybyła mu jednie nowa inskrypcja upamiętniająca córkę nieżyjących od dawna małżonków Jelińskich. [Nekrolog Michaliny Majewskiej], „Kurier Warszawski”, 1882, nr 235, s. 6, nr 243, s. 6.

²² M. Gmiter, B. Kotowski, K. Kucharska, B. Laskowska, L. Popek, *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*, Lublin 1990, s. 27.

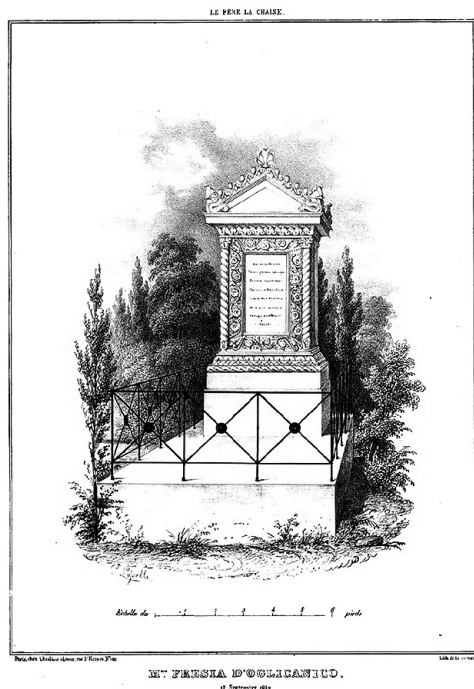
²³ Tamże; P. Dymel, R. Litwiński, *Cmentarze lubelskie*, Lublin 2015, s. 40 (fot. 5), s. 493.

²⁴ Tamże, s. 27 i fot. 3; tamże, s. 148 (fot. 208), s. 502.

²⁵ D. Kowalko, *Cmentarze województwa zamoyskiego*, Zamość 1994, s. 316.

²⁶ PIUS Hieronim BAUER, przedsiębiorca niemiecki, do Warszawy przyjechał z miasta Hammer w Królestwie Bawarskim, był synem Jana Henryka Bauera, majstra złotniczego, i Anny Weroniki z Reslinów, małżonków tamże zamieszkałych. W wieku 31 lat ożenił się w Warszawie z Joanną Karoliną Heintz (imię używane Karolina, zm. 27 X 1850, lat 62), panną pochodzącą z cesarstwa austriackiego, córką hutnika Jana Christiana Heintza (ślub: 14 IV 1809). Najstarsza ich córka Joanna Eleonora Karolina (ur. 1810) wyszła za mąż za złotnika, Bernarda Ludwika Nasta, młodsza Anna Maria (ur. 1816) została żoną Karola Bichlera, aptekarza szpitali rządowych. Dwaj synowie: Hieronim Pius (ur. 1811; żonaty z Matyldą Amalią Nixdorf, zm. 24 VI 1906, lat 76) i Jan Henryk Ludwik (ur. 1826; ożeniony z Bronisławą Krzywicką) pracowali razem z ojcem w założonej przez niego w 1807 r. fabryce złota malarskiego i ram złożonych, która od 1827 r. mieściła się przy ul. Miodowej (nr hip. 495). Po śmierci ojca prowadzenie fabryki przejął starszy z synów, Hieronim Pius (zm. 5 II 1883, lat 72). APW, *Akt małżeństwa Piusa Hieronima Bauera i Joanny Karoliny Heintz*, Warszawa ASC Cyrkuł IV, 1809, nr 25; APW, *Akt małżeństwa Bernarda Ludwika Nasta i Joanny Eleonory Karoliny Bauer*, par. ewang.-augsburska w Warszawie, 1830, nr 58; APW, *Akt małżeństwa Karola Bichlera i Anny Marii Bauer*, par. ewang.-augsburska w Warszawie, 1836, nr 25; APW, *Akt małżeństwa Hieronima Piusa Bauera i Matyldy Amalii Nixdorf*, par. ewang.-augsburska w Warszawie, 1847, nr 16; APW, *Akt małżeństwa Jana Henryka Ludwika Bauera i Bronisławy Krzywickiej*, par. ewang.-augsburska w Warszawie, 1847, nr 62; [Nekrolog Piusa Hieronima Bauera], „Kurier Warszawski”, 1846, nr 31, s. 141; [Nekrolog Joanny Karoliny Bauer], „Kurier Warszawski”, 1850, nr 279, s. 1487; *Fabryka złota malarskiego Bauera i Heintzów przy ul. Miodowej nr 495*, „Kurier Warszawski”, 1857, nr 55, s. 291; [Nekrolog Hieronima Piusa Bauera], „Kurier Warszawski”, 1883, nr 30, s. 5; [Nekrolog Matyldy Amalii Bauer], „Kurier Warszawski”, 1904, nr 175, s. 9.

²⁷ J. Marty, dz. cyt., s. 135-137 (litografia, s. 137).

Il. 3. Pomnik rodziny Bauerów na cmentarzu ewang.-augsburskim oraz litografia z wzornika Marty'ego. Fot. M. Wiraszka

trójkątnym zwieńczeniem, które ozdobił trzema palmetami i wolutowym ornamentem z makówkami. Gładki, dwustopniowy cokół został skonstrastowany z bogatym wystrojem części środkowej, której naroża podkreślają kolumnki o trzonach spiralnie skręconych, zakończone głowicami korynckimi. Pomiędzy nimi, od frontu, została umieszczona prostokątna płyca inskrypcyjna z szeroką ramą ozdobioną wicią kwiatowo-akantową.

Pomnik Bauerów, mimo iż zachowuje podstawowe cechy oryginału: proporcje, strukturę i rozmieszczenie detali, odbiega od niego sposobem wykonania elementów dekoracyjnych – niby podobnych, a jednak różnych, ponieważ wywodzących się z innych okresów stylowych. Realizacja francuska została utrzymana w stylu empire, podczas gdy nagrobkowi warszawskiemu nadano charakter bliski formom barokowym. Mógł być to przypadek, ale równie dobrze zamierzony efekt, wynikający ze świadomego odwołania się do sztuki kraju pochodzenia Bauera – Królestwa Bawarii, gdzie barok mocno odcisnął swe piętno. Złota farba, którą pomalowano ramę płyca z inskrypcją, niekoniecznie już musiała wynikać z przyjętej stylistyki. Nawiązywała raczej do źródła utrzymania rodziny, czyli do założonej na początku XIX stulecia fabryki złota malarskiego²⁸. W tym przypadku forma upamiętnienia stała się jednocześnie reklamą zakładu Bauera.

Louis Visconti był także twórcą monumentu Denisa Decrès'a (1761-1820), kolejnego nagrobka, który został skopiowany na warszawskich Powązkach. Powstał on nad grobem

²⁸ *Fabryka złota...*, s. 291.

zmarłego tragicznie w Paryżu, podczas pożaru własnego domu, 7 grudnia 1820 r., i pochowanego na cmentarzu Père-Lachaise (*div. 39, lin. 1*), wiceadmirala Francji i ministra Marynarki Wojennej, który został odznaczony Wielkim Krzyżem Legii Honorowej i uhonorowany tytułem książe-cym. Pomnik, ustawiony węższą stroną do alejki, ma formę wysokiego, prostopadłościennego postumentu, rozczłonkowanego pilastrami tokańskimi, na którym stoi antyczny cenotaf, zadaszony dwuspadowo i zwieńczony nad krótszymi bokami trójkątnymi naczółkami z parą akroteriów. Naroża sarkofagu dekorują cztery uskrzydłone geniusze kobiece z wiankami na głowach, które dźwigają na ramionach ciężkie girlandy laurowe, wyznaczające cztery pola przypominające kształtem tarczę. W nich znajdują się płaskorzeźby. Na krótszych bokach są to odpowiednio: od frontu herb Decrèsa z szablą honorową, z tyłu kotwica z trójzębem i kaduceuszem. Reliefy widoczne na dłuższych bokach odnoszą się do zwycięskich bitew admirała: z prawej strony przy archipelagu Les Saintes na Morzu Karaibskim – 12 kwietnia 1782 r., po której szybko awansował, na lewej podczas przełamywania blokady Malty – 30 marca 1800 r., za którą otrzymał szablę honorową²⁹.

Jako pierwszy zamieścił wizerunek nagrobka Ferdinando Quaglia w 1832 r., publikując go w ujęciu frontalnym³⁰. Pełniejszy jednak obraz pokazuje dopiero litografia znajdująca się w zbiorze Josepha Marty'ego, na której został uchwycony w widoku *ent trois quarts*³¹. Wydaje się, że wykonawca warszawskiego pomnika wzorował się na drugim wydawnictwie, ponieważ powtórzył zgodny z oryginałem podział dłuższego boku czterema pilastrami, który widoczny jest tylko na litografii Lassalle.

Projekt Viscontiego został wykorzystany przy budowie nagrobka właściciela zakładu kamieniarskiego – Jana Ścisłowskiego (zm. 13 VIII 1847), który stanął na Powązkach z fundacji dzieci i żony Marii z Messingów Ścisłowskiej (kw. 19, rz. 5)³² [il. 4]. Jego twórca zmienił oryginalne ustawienie pomnika, wybierając na fasadę dłuższy bok zamiast krótszego. Ze zrozumiałych względów pominięto wszystkie elementy związane z biografią admirała, pozostawiając jedynie te nieodnoszące się bezpośrednio do Decrèsa. Wprowadzono też

²⁹ J. Marty, dz. cyt., s. 87-89 (litografia, s. 89).

³⁰ F. Quaglia, *Le Père Lachaise ou Recueil de dessins au trait et dans leurs justes proportions des principaux monuments de ce cimetière*, Paris 1832, pl. 18.

³¹ J. Marty, dz. cyt., s. 89.

³² JAN ŚCISŁOWSKI, urodzony w 1805 r. w mieście Kunów w guberni radomskiej z Jana i Wiktorii Zagórskich, małżonków Ścisłowskich, był właścicielem kamienicy i warsztatu kamieniarskiego w Warszawie, przy ul. Powązkowskiej (nr hip. 26B i 27C). Zakład funkcjonował od początku lat 30. XIX w. za rogatkami wolskimi. Początkowo mieścił się „po lewej stronie udając się z Warszawy”, a od lutego 1834 r. został przeniesiony „na prawą stronę [ulicy] pod nr 27”. Żoną Ścisłowskiego była Marianna z Messingów (ur. 1812 – zm. 27 V 1904), która po śmierci męża została sama z pięciorgiem małoletnich dzieci. Warsztat kamieniarski przejął wówczas Antoni Messing (zm. 1 XI 1867, lat 46), współpracujący z Janem Ścisłowskim od początku lat 40. XIX w. Po poślubieniu w roku 1851 Joanny (zm. 17 VI 1894, lat 60), córki Jana i Marianny z Messingów, stał się jego właścicielem. Po nim warsztat przy ul. Powązkowskiej 6 odziedziczył, spokrewniony z nim, Jan Bernard Sikorski (ur. 1832 – zm. 11 II 1906), który został mężem starszej siostry Joanny, Eugenii Teofili (imię używane: Teofila; ur. ok. 1841 – zm. 12 IV 1900). [Przeniesienie warsztatu kamieniarskiego na ul. Powązkowską nr hip. 27], „Kurier Warszawski”, 1834, nr 47, s. 242; APW, *Akt zgonu Jana Ścisłowskiego*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1847, nr 840; [Nekrolog Jana Ścisłowskiego], „Kurier Warszawski”, 1847, nr 217, s. 1042; APW, *Akt małżeństwa Antoniego Messinga i Joanny Ścisłowskiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1851, nr 32; APW, *Akt małżeństwa Jana Bernarda Sikorskiego i Teofili Ścisłowskiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1860, nr 129. Więcej na temat działalności Antoniego Messinga i Jana Sikorskiego w publikacjach: M. Wiraszka, *Antoni Messing – współtwórca pomnika Najświętszej Maryi Panny przed kościołem reformatów i serii wzorowanych na nim nagrobków wzniesionych na cmentarzach Warszawy*, „Saeculum Christianum”, 23/2016, s. 208-222; eadem, *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 1: *Dziela i ich twórcy*, Warszawa 2017, s. 314-315.

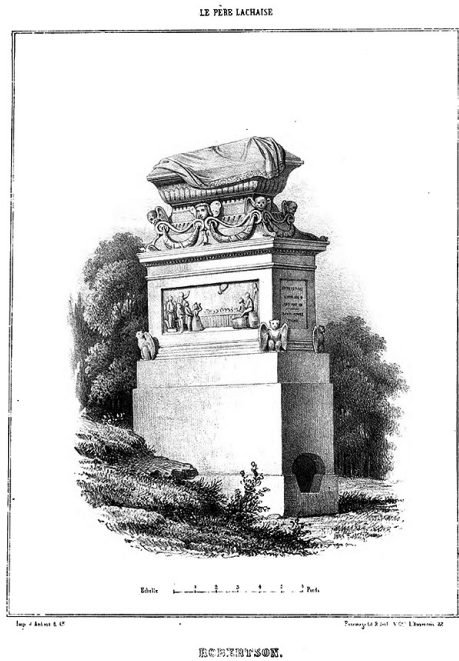

Il. 4. Pomnik Jana Ścisłowskiego na Starych Powązkach oraz litografia z wzornika Marty'ego. Fot. M. Wiraszka

drobne modyfikacje: zlikwidowane zostały postumenty pod pilastrami, laurowe girlandy zastąpiono kwiatowymi, a na cokole podstawy umieszczono, niewystępujące w pierwotnym wzorniku, dwie skrzyżowane ze sobą pochodnie, które przewiązano wstążką.

Drugi obiekt, znajdujący się na Cmentarzu Powązkowskim (kw. 12, rz. 4), który uzyskał formę zbliżoną do pomnika Decrèsa, stoi nad grobem sędziego Trybunału Handlowego, kupca win i towarów korzennych, Jana Bleszyńskiego (zm. 23 VI 1849), oraz jego żony Marii z Giermanów (zm. 25 IX 1849)³³. Ukończony został w pierwszą rocznicę śmierci zmarłego

³³ JAN i MARIA z Giermanów BLESZYŃSCY wzięli ślub w Warszawie 27 października 1827 r. On pochodził z województwa krakowskiego, z okolic Miechowa, gdzie mieszkali i zmarli jego rodzice, Joachim i Marianna z Kwiatkowskich; ona urodziła się w Warszawie jako córka Jana Giermana, obywatela, i Anny z Ogonowskich. Jan razem z młodszym o rok bratem Ludwikiem (1799-1844) przyjechał do Warszawy na początku lat 20. XIX w. Starszy z braci zajął się handlem korzennym i sprzedażą win (sklep mieścił się przy ul. Senatorskiej nr hip. 452), którą to pracę łączył później z funkcją sędziego Trybunału Handlowego; młodszy został prezesem Sądu Kryminalnego guberni mazowieckiej i kaliskiej. Małżonkowie Bleszyńscy mieli jednego syna i sześć córek, z których tylko trzy osiągnęły wiek dorosły. Syn, także noszący imię Jan, po śmierci ojca przejął kierowanie sklepem. [Przeniesienie sklepu na ul. Senatorską], „Kurier Warszawski”, 1826, nr 163, s. 676, nr 176, s. 734; AAW, *Akt małżeństwa Jana Antoniego Bleszyńskiego i Marianny Teresy Gierman*, par. św. Jana Chrzyciela w Warszawie, 1827, nr 217; APW, *Akt zgonu Bronisławy Bleszyńskiej*, par. św. Jana Chrzyciela w Warszawie, 1832, nr 516; AAW, *Akt zgonu Julii Bleszyńskiej*, par. św. Jana Chrzyciela w Warszawie, 1834, nr 366; APW, *Akt małżeństwa Franciszka Karola Brobka i Józefy Emilii Bleszyńskiej*, par. św. Jana Chrzyciela w Warszawie, 1847, nr 181; AAW, *Akt zgonu Jana Bleszyńskiego*, par. św. Jana Chrzyciela w Warszawie, 1849, nr 391; AAW, *Akt zgonu Marianny Bleszyńskiej*, par.

Il. 5. Pomnik Aleksandra Graybnera na Starych Powązkach oraz litografia z wzornika Marty'ego. Fot. M. Wiraszka

i poświęcony 22 czerwca 1850 r.³⁴. Wykonano go zapewne w tym samym zakładzie kamieniarskim, w którym wcześniej powstał nagrobek Ścisłowskiego. Personifikacje kobiece na obu pomnikach mają stroje przypominające grecki chiton z krótkimi rękawami i rozpuszczone, lekko kręcone włosy. W układzie kończyn górnych widoczne są podobne błędy anatomiczne. Zgięta i uniesiona nad głową ręka sprawia wrażenie jakby była pozbawiona kości. Dłonie zaś są nieproporcjonalnie duże w porównaniu do reszty ciała. Wskazane podobieństwa łączą warsztatowo oba nagrobki, ale też odróżniają je we wskazanych miejscach od realizacji Viscontiego. Geniusze na pomniku Decrèsa mają bowiem włosy zebrane i upięte nad karkiem, a chitony, w które są ubrani, nie posiadają rękawów, są gęsto plisowane, zwiewne i miejscami ciasno przylegają do ciała.

Motyw uskrzydłonych postaci z przewieszonymi przez ramiona girlandami jest jedynym zaczerpniętym z oryginału francuskiego elementem powtórzonym w dekoracji nagrobka małżonków Bleszyńskich. Jego twórca nie zdecydował się na odtworzenie struktury

św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1849, nr 585; [Nekrolog Jana Bleszyńskiego], „Kurier Warszawski”, 1849, nr 162, s. 793-794; [Nekrolog Marii Bleszyńskiej], „Kurier Warszawski”, 1849, nr 254, s. 1367; [Świeży transport minogów i łosia w składzie Jana Bleszyńskiego, ul. Senatorska 452], „Kurier Warszawski”, 1853, nr 7, s. 44.

³⁴ „Kurier Warszawski”, 1850, nr 159, s. 849.

architektonicznej. Zrealizowana przez niego bryła składa się z dwudzielnej podstawy o przekroju prostokąta, na której znajduje się węższy prostopadłościan zakończony parą wolut z urną okrytą kirem. Dolną część cokołu ozdabiają od przodu, umieszczone w kwadratowych płycinach, płaskorzeźbione kompozycje złożone z przeplecionych ze sobą trzech elementów: w lewej – krzyż z wieńcem dębowym i pochodnią, w prawej amfora z pochodnią i wieńcem z gałązek cyprysu.

Podobnie postąpił twórca pomnika Aleksandra Graybnera (zm. 9 XI 1847)³⁵ [il. 5]. Sko-piował pojedynczy element – sarkofag na niskiej dekoracyjnej podstawie, nakryty draperią, z pominięciem architektonicznej struktury wysokiego cokołu, który występuje w oryginalnym nagrobku upamiętniającym Étienne’a Gasparda Roberta (1763-1837) na cmentarzu Père-Lachaise w Paryżu (*div. 8, lin. 1*)³⁶. Pomnik na Powązkach, zamówiony po śmierci radcy stanu i prezydenta Warszawy przez dzieci i żonę Anielę ze Stanisławskich, został ustawiony na cmentarzu 9 listopada 1848 r. (kw. 8, rz. 2)³⁷. Podstawa, na której stoi sarkofag, jest dwuczęściowa. Składa się z trójuskokowego, gładkiego cokołu i nieco od niego węższego prostopadłościanu zakończonego niepełnym belkowaniem. Gzyms z fryzem wypełniony wicią roślinną i makówkami podtrzymują narożne pilastry o głowicach korynckich i trzonach ozdobionych wąską płyciną, w której umieszczono zwisający pęd bluszczu. Na krótszych bokach znalazły się płaskorzeźbione kompozycje zawieszane na wstędze: na lewym wie-niec z makówek z parą skrzyżowanych pochodni, na prawym amfora ze złamaną kotwicą. Powierzchnię dłuższych elewacji pokrywają napisy poświęcone zmarłemu, które wyrtyo w języku polskim i łacińskim.

Opisana podstawa powtarza strukturę architektoniczną i dekorację wcześniej wzniesionych w Warszawie nagrobków: rodzinny Nenneków na Cmentarzu Ewangelicko-Augsbur-skim (al. 8, gr. 15) i Ufniańskich na Powązkach (kw. 6, rz. 6). Pierwszy, przeznaczony na grób małżonków: Jana Ottona Nenneke (zm. 16 VI 1837), producenta mebli pokojowych, i jego żony Anny Marianny z Breyerów (zm. 8 VIII 1840)³⁸, został wystawiony pomiędzy 1838 a 1841 r. Drugi stanął ok. 1840 r. nad miejscem pochówku byłego radnego i naczelnika Wydziału Wojskowego przy Urzędzie Muncypalnym m. Warszawy, Franciszka Ksawerego

³⁵ ALEKSANDER Józef GRAYBNER herbu Lis urodził się 12 czerwca 1786 r. w Kocku na Podlasiu. Był synem Jana Henryka, kapitana artylerii konnej i szambelana króla Stanisława Augusta, i Anny z Reinschmidtów. Dwukrotnie żonaty, najpierw z Franciszką Leonorą Koprowską (zm. 22 VIII 1824), potem z Anielą Stanisławską (zm. 25 XII 1882). W życiu zawodowym zajmował wysokie stanowiska urzędnicze, będąc sekretarzem przy rządzie Królestwa Polskiego, referendarzem stanu Królestwa Polskiego, a od 20 lutego 1837 r. pełniąc obowiązki prezydenta Warszawy. Za jego kadencji został m.in. uporządkowany Cmentarz Powązkowski. APW, *Akt małżeństwa Aleksandra Józefa Graybnera i Franciszki Leonory Koprowskiej*, Warszawa ASC Cykuł II, 1817, nr 33; APW, *Akt małżeństwa Aleksandra Józefa Graybnera i Anieli Stanisławskiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1826, nr 70; [Mianowanie na prezydenta m. Warszawy], „Kurier Warszawski”, 1837, nr 60, s. 281; APW, *Akt zgonu Aleksandra Józefa Graybnera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1847, nr 516; [Opis pogrzebu Aleksandra Graybnera], „Kurier Warszawski”, 1847, nr 304, s. 1449; K.W. Wóycicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. 2, Warszawa 1856, s. 38-39; APW, *Akt zgonu Anieli Graybner*, par. Przemienienia Pańskiego w Warszawie, 1882, nr 201; [Nekrolog Anieli Graybner], „Kurier Warszawski” 1882, nr 289, s. 5; E. Szwankowski, *Aleksander Józef Graybner (1786-1847)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, red. K. Lepszy, t. 8, Warszawa-Kraków-Wrocław 1959, s. 557; S. Szenic, *Cmentarz Powązkowski 1790-1850. Zmarli i ich rodziny*, t. 1, Warszawa 1979, s. 368, 381-382.

³⁶ J. Marty, dz. cyt., s. 287-289 (litografia, s. 289).

³⁷ „Kurier Warszawski”, 1848, nr 298, s. 1437.

³⁸ [Nekrolog Jana Otto Nenneke], „Kurier Warszawski”, 1837, nr 157, s. 769; [Nekrolog Anny Marianny Nenneke], „Kurier Warszawski”, 1840, nr 209, s. 1002, nr 212, s. 1017.

Il. 6. Pomnik Michała Pętковского na Starych Powązkach oraz litografia z wzornika Marty'ego. Fot. M. Wiraszka

Ufniarskiego (zm. 10 III 1840)³⁹. Do powstania obu pomników przyczyniła się zapewne Krystyna Fryderyka z Nenneków Ufniarska, druga żona Franciszka Ufniarskiego, która była córką Jana Ottona i Anny Nenneków⁴⁰. Zamówione przez nią nagrobki zostały odkute w tym samym zakładzie kamieniarskim, w którym zapewne kilka lat później wykonano pomnik Aleksandra Graybnera.

Zwieńczenie monumentu prezydenta Warszawy nie powiela niewolniczo wzorca paryskiego. Wykorzysta tylko pomysł ustawionego na postumencie i okrytego częściowo całunem sarkofagu. Opracowanie cenotafu, draperii z frędzlami oraz dobór elementów dekoracyjnych ma już autonomiczny charakter. Zamiast głów i czaszek skrzydlatych geniuszy śmierci przy narożach podstawy sarkofagu Graybnera występują uskrzydłone główki anielskie, do których podwieszono girlandy laurowe, a pośrodku dłuższych boków umieszczono herb Lis i klepsydrę ze skrzydłami symbolizującą upływający czas. W dekoracji postumentu zrezygnowano z płaskorzeźb ze scenami lotu balonem i pokazem fantasmagorii, które obrazowały dwa istotne aspekty życia Étienne'a Gasparda Roberta (pseudonim artystyczny

³⁹ [Nekrolog Franciszka Ufniarskiego], „Kurier Warszawski”, 1840, nr 69, s. 325, nr 75, s. 353.

⁴⁰ Zob. APW, *Akt małżeństwa Franciszka Ksawerego Ufniarskiego i Krystyny Fryderyki Nenneke*, Warszawa ASC Cyrkuł VII, 1821, nr 15.

Robertson) – fizyka, iluzjonista, wynalazca fanatyskopu i aeronauty⁴¹. Ich miejsce na nagrobku warszawskim zajęły inskrypcje.

Zbliżoną formę do warszawskiego pomnika prezentuje monument ustawiony nad grobem Franciszka Salezego Jabłońskiego (zm. 25 VII 1874), referendarza stanu, ufundowany jak informuje inskrypcja: *NAJLEPSZEMU OJCU* przez *WDZIĘCZNE DZIECI* na cmentarzu parafialnym w Krzepczowie Starym niedaleko Piotrkowa Trybunalskiego⁴². Postument z trumną okrytą kirem stoi pośrodku trzyczęściowej podstawy o przekroju prostokąta, która zajmuje całą niemalże parcelę grobową, otoczoną dodatkowo z trzech stron ośmiobocznymi słupkami połączonymi metalowymi prętami. Pomnik został pozbawiony dodatkowych ozdób, tak charakterystycznych dla wcześniej zrealizowanych obiektów. Strukturą architektoniczną bliższy jest pomnikowi Graybnera niż oryginałowi paryskiemu. Z warszawskim nagrobkiem łączy go ponadto takie samo opracowanie wsporników trumny w formie czterech leżących wolut oraz wykorzystanie frędzli, którymi obszyto brzegi całunu. Na tej podstawie można przyjąć, że pomnik Jabłońskiego inspirowany był realizacją warszawską i zapewne w Warszawie został wykonany. Potwierdzeniem kontaktów w zakresie sztuki sepulkralnej ze stolicą w tym czasie jest pomnik Atanazego Bartoszewskiego (zm. 6 VII 1874), dziedzica dóbr Kobyłek Wielkich, sygnowany przez pracownię kamieniarską Józefa Mantzla, przy ul. Chłodnej 17 w Warszawie⁴³.

Selektywne podejście do odwzorowywanego pierwowzoru prezentuje również nagrobek Michała Pętkowskiego (zm. 1859) na Cmentarzu Powązkowskim (kw. K, rz. 6)⁴⁴ [il. 6]. Ma on kształt steli, którą wieńczy trójkątny naczółek z płaskorzeźbą uskrzydłonej klepsydry i urna nakryta całunem. Prostokątną płycinę niskiego cokołu, na którym stoi, wypełnia inskrypcja wyrzyta na tablicy z białego marmuru. Centralną część pomnika zajmuje wnęka z reliefem żałobnicy pochylonej nad urną, która znajduje się na okrągłym, wysokim słupie. Kobieta lewą ręką obejmuje podstawę naczynia, w prawej, opuszczonej swobodnie wzdłuż ciała, trzyma wianek spleciony z liści lauowych. Pierwowzorem dla tego wykonania był pomnik aktorki dramatycznej Mademoiselle Duchesnois, czyli Catherine Joséphine Duchesnois z domu Rafin (1777-1835), znajdujący się w Paryżu na cmentarzu Père-Lachaise (*div.* 30, *lin.* 1), z którego został zaczerpnięty pomysł wypełnienia wnęki figuralnym reliefem⁴⁵.

Płaskorzeźbę z białego marmuru wymodelował w 1835 r. Philippe Joseph Henri Lemaire (1798-1880), znany rzeźbiarz francuski, autor m.in. dekoracji rzeźbiarskiej w tympanonie kościoła Marii Magdaleny w Paryżu⁴⁶. Płaskorzeźba (195x105 cm), umieszczona na pomniku przypominającym formą starożytny słup, którymi oznaczano granice Cesarstwa Rzymskiego, przedstawia pogrążoną w smutku Melpomenę, symbolicznie nawiązującą do tragicznych ról aktorki. Jej atrybutem jest trzymany w prawej ręce sztylet. Lewą dłonią

⁴¹ J. Marty, dz. cyt., s. 287-288.

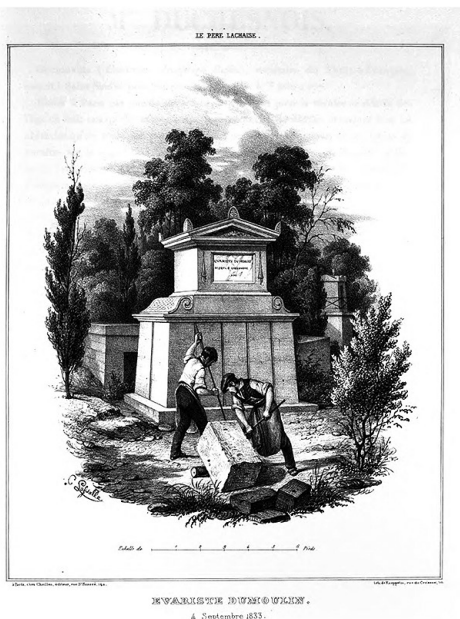
⁴² Informacja zaczerpnięta z inskrypcji umieszczonej na nagrobku.

⁴³ Adres Chłodna 17 podany w sygnaturze jest wskazówką, że pomnik powstał przed zmianą numeracji domów w Warszawie, czyli przed 1886. Zob. M.I. Kwiatkowska, *Józef Jan Mantzel – warszawski rzeźbiarz i przedsiębiorca*, „Rocznik Warszawski”, 26/1996, s. 71. (Tamże błędnie podany rok zmiany numeracji domów w Warszawie – 1877).

⁴⁴ Informacja pochodzi z inskrypcji znajdującej się na pomniku.

⁴⁵ J. Marty, dz. cyt., s. 119-121 (litografia, s. 121).

⁴⁶ Nagrobek, sygnowany: *LEMAIRE, sculp./ MDCCCXXXV*, zrealizowała spółka kamieniarska „Parisé et Deutsch”. Zob. H. Jouin, *La sculpture dans les cimetières de Paris*, w: *Nouvelles Archives de l'Art Français*, t. 13, Paris 1897, s. 172.

Il. 7. Pomnik rodziny Stanisławskich i Mateusza Waltera oraz litografia z wzornika Marty'ego. Fot. M. Wiraszka

opiera się na złamanej kolumnie, na której stoi urna. Na trzonie podpory wyryto tytuły tragedii, w których zagrała artystka. Pomnik został zakończony półkoliście i ozdobiony od frontu wianuszkim wawrzynu⁴⁷. Adaptacja wzorca francuskiego została ograniczona w tym przypadku do najbardziej charakterystycznego motywu, jakim jest płaskorzeźba stojącej przed słupem z urną kobiety, która dzięki odpowiednio dobranym atrybutom raz jest muzą tragedii, drugim razem płaczką – żalobnicą.

Ostatni z odnalezionych w Warszawie przykładów inspirowany wzornikiem Marty'ego powstał w 1855 r. Został wzniesiony na Cmentarzu Powązkowskim (kw. 25 wprost, rz. 1) po śmierci Mateusza Waltera (zm. 23 II 1855) i poświęcony 23 października w obecności przyjaciół zmarłego⁴⁸. Fundatorami pomnika byli małżonkowie Barbara z Sielskich (zm. 20 IX 1865) i Franciszek Stanisławski (zm. 23 II 1883), z zawodu szewc, którzy tu później zostali pochowani⁴⁹ [il. 7]. Nagrobek wzorowany na pomniku publicysty Évariste'a Pierre'a Latoura Dumoulina (1787-1833), pochowanego na cmentarzu Père-Lachaise (*div.* 39, *lin.*1)⁵⁰, składa się, podobnie jak oryginał, z dwóch części. Dolnej, która w realizacji francuskiej

⁴⁷ J. Marty, dz. cyt., s. 119-121.

⁴⁸ „Kurier Warszawski”, 1855, nr 220, s. 1130; APW, *Akt zgonu Mateusza Waltera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1855, nr 121; [Nekrolog Mateusza Waltera], „Kurier Warszawski”, 1855, nr 53, s. 253.

⁴⁹ APW, *Akt urodzenia Agnieszki Stanisławskiej*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1829, nr 66; [Nekrolog Barbary Stanisławskiej], „Kurier Warszawski”, 1865, nr 215, s. 1133; [Nekrolog Franciszka Stanisławskiego], „Kurier Warszawski”, 1883, nr 45, s. 5.

⁵⁰ J. Marty, dz. cyt., s. 115-117 (litografia, s. 117).

przybrała formę trapezoidalną, podzieloną żłobkowaniem na pionowe gładkie pasy, w polskiej prostopadłościenną na dwuuskokowym cokole, z parą płycin wypełnionych marmurowymi tablicami inskrypcyjnymi. Zwieńczenie dolnej części pomnika stanowi drobno profilowany gzyms. Powyżej niego znajduje się węższy prostopadłościenny ustawiony na niskim cokole, ujęty po bokach spływami wolutowymi i zakończony trójkątnym naczółkiem z akroteriami. W polskim wykonaniu pomnik został zwieńczony krzyżem, we francuskim ozdobiony prostokątną płyciną z inskrypcją flankowaną pochodniami. Odwrócone płomieniem do dołu pochodnie występują również na warszawskim nagrobku. Zostały jednak umieszczone w dolnej kondygnacji, po bokach płyciny inskrypcyjnej. Twórca pomnika rodziny Stanisławskich i Mateusza Waltera powtórzył zatem z niewielkimi zmianami z oryginalnego projektu formę wyższej kondygnacji, dolną zaś opracował samodzielnie, wprowadzając dodatkowe miejsca na umieszczenie napisów.

Zgromadzony i omówiony w dwóch osobnych artykułach materiał zabytkowy, pozwala stwierdzić, że w okresie między 1840 a 1860 r. na cmentarzach Warszawy powstało co najmniej dwadzieścia obiektów wzorowanych na litograficznych odbitkach nagrobków, które opublikowane zostały w Paryżu w 1832 i 1839 r. przez Ferdinanda Quaglię, Louisa Marie Normanda i Josepha Marty'ego. Przykłady zebrane w tych trzech wydawnictwach pochodzą z lat 20. i 30. XIX w. i znajdują się lub znajdowały się na paryskich nekropoliach. Utrzymane w stylistyce empiru, która była wówczas oficjalną sztuką cesarskiego dworu, prezentują formy inspirowane zabytkami starożytnej Grecji, Rzymu i Egiptu. Ich twórcami byli często bardzo znani architekci francuscy: Louis Visconti (1791-1853), Étienne Hippolyte Godde (1781-1869) oraz rzeźbiarze: François Joseph Bosio (1768-1845), Nicolas Bernard Raggi (1790-1862), Philippe Joseph Henri Lemaire (1798-1880).

Najwięcej, bo aż czternaście przykładów zachowało się na Cmentarzu Powązkowskim, trzy następne odnaleziono na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim oraz dwa na Cmentarzu Ewangelicko-Reformowanym. Kopie nagrobków inspirowane francuskimi wydawnictwami ilustrowanymi występują również poza Warszawą. Wstępne badania inwentaryzacyjne potwierdziły ich obecność na cmentarzach: w Lublinie, Pułtusk, Chełmicy Dużej k. Włocławka, Radomiu, Krzepczowie Starym (pow. piotrkowski) i Chłaniowie k. Turobina. Są to na ogół te same wzory, które w Warszawie cieszyły się największą popularnością. Można zatem przypuszczać, że źródłem ich rozpowszechniania mogła być stolica. Za importy należy przede wszystkim uznać te pomniki, których czas wzniesienia przypadł na ok. połowę XIX stulecia. Późniejsze, powstałe w latach 60. i 70., mogły być już wykonane przez lokalnych rzemieślników na wzór istniejącego na miejscowym cmentarzu nagrobka⁵¹.

W Warszawie formy francuskie z całą pewnością realizowane były za pośrednictwem ilustrowanych wydawnictw. Różnice, jakie występują pomiędzy oryginalnym wyglądem nagrobka a jego litograficzną odbitką, wykluczają możliwość bezpośredniego naśladownictwa. Zmiany najlepiej widoczne są w przykładach, w których istotnym elementem dekoracji były przedstawienia figuralne. Postacie prezentowane na płaskorzeźbach zwrócone są do widza inną stroną ciała, prawostronnie – na litografiach i lewostronnie – w oryginalnych ujęciach. Ponadto wizerunki graficzne cechują się uproszczeniem form i redukcją detali w porównaniu

⁵¹ Za przykład mogą posłużyć pomniki na cmentarzu rzymskokatolickim przy ul. Lipowej w Lublinie: Józefy Eydziatowiczowej, powstały zapewne w połowie XIX w., oraz pochodzące z lat 70. tego samego stulecia nagrobki małżonków Mazurkiewiczów i rodziny Ratomskich, a także na cmentarzu rzymskokatolickim w Radomiu, powstały ok. 1878 pomnik Brandtów i wzniesiony na początku XX w., grobowiec Pinków.

z oryginalnymi realizacjami. Przykładowo, w pomniku Mademoiselle Duchesnois, znajdującym się na Père-Lachaise, Melpomena obejmująca prawą ręką trzon kolumny, na którym stoi urna, trzyma jeszcze w dłoni gałązkę cyprysu. Detalu tego nie ma na litografii, przez co nie mógł być on również zrealizowany w nagrobku Michała Pętkowskiego na Cmentarzu Powązkowskim.

Wszystkie trzy opracowania pojawiły się w Warszawie w podobnym czasie. Pierwsze pomniki ustawiono na cmentarzach stołecznych na przełomie lat 30. i 40. XIX w. Najstarsze zachowane przykłady pochodzą z wzornika Normanda i zostały wykorzystane między 1836 a 1838 r. przy wznoszeniu nagrobków Ignacego Zielińskiego (zm. 23 VIII 1835) na Powązkach i Adolfa Petyskusa (zm. 8 II 1836) na cmentarzu luterańskim⁵². Nieco późniejsze są obiekty oparte na wzorach zaczerpniętych z wydawnictw ilustrowanych Quaglii i Marty'ego. Znajdują się one na Cmentarzu Powązkowskim. W pierwszym przypadku można wskazać, pochodzący z 1846 r., monument poświęcony rodzeństwu Sokołowskich, Emilii (zm. 16 VII 1837) i Aleksandrowi (zm. 12 VII 1845)⁵³, w drugim nagrobek Franciszka Ziemieckiego (zm. 2 XII 1843), który został ukończony pod koniec roku 1844.

Wśród zamawiających największą popularnością cieszył się zbiór Josepha Marty'ego, z którego wykorzystano aż siedem przykładów, realizując łącznie 19 obiektów – trzynaście w stolicy, po jednym na Mazowszu i ziemi sieradzkiej oraz cztery na Lubelszczyźnie. Szczególnie dwa nagrobki, pochodzące z tej publikacji, spodobały się polskim odbiorcom. Jeden w formie steli, zwieńczony gzymsem *cavetto* i trójkątnym naczółkiem z akroteriami, mieszczący pośrodku prostokątną płycinę flankowaną parą pochodni i ozdobiony w partii cokołu dwoma amforami i kagankiem oliwnym, oraz drugi w postaci okrągłej podpory, ustawionej na czworobocznym cokole, dekorowany trzema płaskorzeźbionymi pnączami dębu. Według pierwszego wzoru wykonano w Warszawie pięć obiektów, wszystkie na Starych Powązkach, oraz jeden w Pułtuskach na Cmentarzu Świętokrzyskim. Drugi skopiowano w stolicy dwukrotnie, wznosząc pomniki na Cmentarzach Powązkowskim i Ewangelicko-Augsburskim; poza Warszawą jeszcze trzy nagrobki stanęły w Lublinie, na cmentarzu rzymskokatolickim przy ul. Lipowej, i jeden na cmentarzu parafialnym w Chłaniowie k. Turobina.

Odnalezione na stołecznych nekropoliach monumenty reprezentują trzy podejścia w sposobie odwzorowania form francuskich. Najliczniejsze są nagrobki, w których starano się skopiować zarówno strukturę architektoniczną jak również rodzaj i rozmieszczenie elementów dekoracyjnych. Drugie miejsce zajmują obiekty, w których wiernie powtórzono z oryginalnego projektu co najmniej jedną, charakterystyczną część jego kompozycji. Najmniej liczne są przykłady, łączące elementy zaczerpnięte z dwóch lub większej liczby nagrobków⁵⁴.

Ufundowane przez rodziny lub przyjaciół pomniki powstawały nad grobami osób zamożnych: wysokich rangą urzędników państwowych: Ignacego Zielińskiego – prezesa Najwyższej Izby Obrachunkowej; Franciszka Ziemieckiego – radcy skarbowego; Bonawentury Adamowskiego – referenta w Biurze Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego;

⁵² Zob. M. Wiraszka, *Wykorzystanie publikacji...*, s. 48-49 (il. 1, s. 44), s. 55-57 (il. 4, s. 52).

⁵³ Tamże, s. 49-50 (il. 2, s. 49).

⁵⁴ Przykładem realizacji drugiego typu są pomniki: Ignacego Zielińskiego, Wacława Sierakowskiego, rodzeństwa Sokołowskich, Karola Fryderyka Woydy, małżonków Majewskich, rodziny Witoszyńskich i Winklerów, Aleksandra Graybnera, małżonków Bleszyńskich, rodziny Stanisławskich i Michała Pętkowskiego. Wariant trzeci reprezentowany jest przez jeden nagrobek Adolfa Petyskusa. Pozostałe pomniki w liczbie szesnastu ilustrują pierwszy ze wskazanych typów. Zob. Zestawienia pomników.

Jana Majewskiego – radcy stanu i członka intendentury wojskowej; Franciszka Salezego Jabłońskiego – referendarza stanu; prezydentów Warszawy – Karola Fryderyka Woydy i Aleksandra Graybnera; generałów – Michała Włodka i Wacława Sierakowskiego; właścicieli fabryk i warsztatów – Piusa Hieronima Bauera i Jana Ścisłowskiego; właścicieli nieruchomości – Adolfa Petyskusa i Mateusza Krzemińskiego; kupców – rodziny Sokołowskich i Bleszyńskich oraz przedstawiciele wolnych zawodów: lekarzy, aptekarzy, jubilerów, literatów i malarzy – rodziny Jelińskich, Tripplinów, Winklerów, Brandtów oraz Pinków.

O wyborze nagrobka decydowały zasobność portfela i gust zamawiającego. Jedyne o obelisku Michała Włodka, można powiedzieć, że dobór wzorca warunkowany był czymś więcej niż tylko piękną formą pomnika marszałka Francji, André Massény. O jego powtórzeniu zdecydowały również, a może przede wszystkim, podobne życiorysy obu mężów stanu, wysokich rangą wojskowych, odznaczonych wieloma medalami i uhonorowanych licznymi zaszczytami za zwycięskie kampanie⁵⁵.

Żaden z opisanych nagrobków warszawskich nie jest sygnowany. Publikacje dziewiętnastowieczne odnotowały nazwisko tylko jednego twórcy, Jakuba Tatarkiewicza, który wymodelował popiersie przeznaczone do pomnika Michała Włodka. Rzeźbiarz nie był jednak wykonawcą obelisku. Przeczy temu informacja zamieszczona w „Kurierze Warszawskim”, gdzie podano, że pomnik powstał „w fabryce jednego z tutejszych kamieniarzy”⁵⁶. To w tej grupie zawodowej należy upatrywać głównych popularyzatorów francuskich wzorników i wykonawców kopii paryskich nagrobków, którymi ozdobiono warszawskie jak i pozostające cmentarze.

Jednym z nich mógł być Jan Ścisłowski (1805-1847), właściciel kamienicy (nr hip. 26 B) i warsztatu kamieniarskiego (nr hip. 27 C) przy ul. Powązkowskiej 6. Z tego zakładu pochodził bowiem grobowiec, który wyglądem przypominał nagrobki zamieszczone w publikacjach Quaglii – Jeana Alexandre’a Gervaisa Hennecarta (pl. 4)⁵⁷ i Normanda – Tiburce’a Pierre’a Morisota (pl. 48)⁵⁸ oraz zrealizowane na ich wzór na cmentarzu rzymskokatolickim w Radomiu pomniki dla rodzin Brandtów (ok. 1878) oraz Pinków (kon. XIX w.)⁵⁹. Monument był przeznaczony dla zmarłego w Płocku i pochowanego w majątku żony, na cmentarzu parafialnym w Chełmicy Dużej pod Włocławkiem, generała Wacława Sierakowskiego (1788-1839)⁶⁰. Wystawiła go żona, Józefa z Rutkowskich (ok. 1807-1876), która była również fundatorką umieszczonej na nim tablicy dedykowanej ich synowi, Wacławowi Maksymilianowi Sierakowskiemu (1828-1870)⁶¹.

Grobowiec ma formę okazałego sześcianu. Został wzniesiony z cegły otynkowanej i uzupełniony w partiach gzymsu cokołowego, zwieńczenia i elementów dekoracyjnych – piaskowcem.

⁵⁵ Zob. M. Wiraszka, *Wykorzystanie publikacji...*, s. 50-55.

⁵⁶ Tamże, s. 53. „Kurier Warszawski”, 1851, nr 138, s. 718.

⁵⁷ F. Quaglia, dz. cyt., pl. 4.

⁵⁸ L.M. Normand, *Monuments funéraires choisis dans les cimetières de Paris et des principales villes de France*, Paris 1832, pl. 48.

⁵⁹ M. Wiraszka, *Wykorzystanie publikacji...*, s. 57-59 (il. 6 i 7, s. 56 i 58).

⁶⁰ [Nekrolog Wacława Sierakowskiego], „Kurier Warszawski”, 1839, nr 220, s. 1061-1062; Z. Zacharewicz, *Wacław Sierakowski (1788-1839)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, red. H. Markiewicz, t. 37, Warszawa 1996-1997, s. 315.

⁶¹ M. Omilanowska, *Uzupełnienie: Chełmica Duża*, w: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. XI: *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 18: *Włocławek i okolice*, opr. M. Paździor, W. Puget, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Z. Rozanow, Warszawa 1988, s. 192.

Każda z elewacji została zakończona podwójnym trójkątnym frontonikiem z akroteriami. Tympanony wypełniono uskrzydłonymi klepsydrami, wieńcami laurowymi oraz herbami Pobóg Rutkowskich i Dołęga Sierakowskich. Dekoracji jednego z boków, na którym zachowała się tablica poświęcona Sierakowskiemu, dopełniają odwrócone płomieniem do dołu pochodnie, które umieszczono wzdłuż bocznych krawędzi. Możliwe, że pochodnie, zgodnie z kompozycją widoczną na litografiach Quaglii i Normanda, znajdowały się również pośrodku każdego boku oraz zostały powtórzone symetrycznie przy narożach pozostałych elewacji. Jednoznacznie nie można tego stwierdzić z powodu nie najlepszego stanu zachowania pomnika, któremu brakuje m.in. inskrypcji innych pochowanych w nim osób.

Grobowiec Sierakowskich w Chełmicy Dużej jest jedyną znaną pracą Jana Ścisłowskiego przeznaczoną do ustawienia na cmentarzu. Dwa następne przykłady powiązane z nazwiskiem kamieniarza zachowały się we wnętrzach świątyń. Są to marmurowe epitafia poświęcone senatorowi Królestwa Polskiego, Antoniemu Gliszczyńskiemu (zm. 25 XII 1835), w kościele parafialnym w Łanietach i Stanisławowi Podleckiemu w kościele w Błoniu⁶². Dotąd nie udało się zidentyfikować żadnych realizacji na terenie Warszawy. Wiadomo tylko, że nagrobek Ścisłowskiego, wystawiony po jego śmierci na Cmentarzu Powązkowskim przez żonę i dzieci, również był kopią znajdującego się na Père-Lachaise i opublikowanego przez Josepha Marty'ego pomnika. Wykonawcą warszawskiego nagrobka był zapewne Antoni Messing (1821-1867), wieloletni współpracownik Ścisłowskiego, a później właściciel odziedziczonego po nim warsztatu przy ul. Powązkowskiej⁶³. Jemu też należałoby przypisać realizację pomnika Jana Błęszyńskiego, ukończonego w 1850 r.

Po Messingu, kontynuatorem form francuskiego empiru w sztuce sepulkralnej Warszawy lat 70. XIX w. mógł być Jan Bernard Sikorski (1832-1906), kolejny właściciel zakładu na Powązkach, który tak jak poprzednik ożeniony był z córką Jana Ścisłowskiego i Marii z Messingów⁶⁴. Z nim można byłoby łączyć autorstwo radomskiego pomnika Anny Krystyny z Lesslów Brandt (zm. 17 V 1878). Pomnik Brandtów nie jest bowiem jedynym śladem działalności Sikorskiego w Radomiu. Dla tamtejszego cmentarza rzymskokatolickiego kamieniarz wykonał jeszcze nagrobek z figurą Chrystusa przeznaczony na grób rodziny Sędzikowskich (kon. XIX, kw. 2B). W tym przypadku autorstwo Sikorskiego potwierdza sygnatura⁶⁵.

Zakład kamieniarski przy ul. Powązkowskiej nie był wyłącznym wykonawcą nagrobków pochodzących z francuskich wydawnictw ilustrowanych. Korzystała z nich również firma Mantzlów, której warsztat kamieniarsko-rzeźbiarski mieścił się przy ul. Chłodnej 19 (nr hip. 927 B)⁶⁶. Stamtąd wyszły m.in. stojące na Powązkach pomniki: prezesa sądu kryminalnego Ludwika Błęszyńskiego (pośw. 20 IV 1846; kw. 12, rz. 4)⁶⁷, kupca i sędziego Trybunału

⁶² M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 59.

⁶³ Zob. M. Wiraszka, *Antoni Messing...*, s. 208-222.

⁶⁴ Zob. M. Wiraszka, *Kaplice i mauzolea...*, s. 314-315.

⁶⁵ R.K. Bochyński, *Plastyka nagrobkowa*, w: *Cmentarz rzymskokatolicki w Radomiu przy dawnym Trakcie Starokrakowskim obecnie ul. B. Limanowskiego*, red. R. Brykowski, Radom 1997, s. 42.

⁶⁶ Przed 1886 r., czyli przed zmianą numeracji domów w Warszawie, warsztat miał adres Chłodna 17. Więcej na temat zakładu i twórczości Mantzlów w opracowaniach Marii I. Kwiatkowskiej i Tadeusza M. Rudkowskiego. M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze...*, s. 58-59, 196-201; eadem, *Józef Jan Mantzel...*, s. 47-76; T.M. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Panteon Polski*, Wrocław 2014, s. 99-106.

⁶⁷ Ludwik Błęszyński (zm. 13 IV 1844) był młodszym bratem Jana Błęszyńskiego. Informacja o autorstwie pomnika, ustawionego na Powązkach w drugą rocznicę śmierci zmarłego, została zamieszczona w „Kurierze War-

Handlowego Józefa Rostropowicza (ok. 1847-1848; kw. 2, rz. 6)⁶⁸ oraz rodziny Tokarskich (1871; kw. 181, rz. 5)⁶⁹. Pierwsze dwa wykonał Jan Józef Mantzel (1806-1875), ostatni był dziełem jego syna Józefa Jana (1834-1906). Wszystkie reprezentują ten sam typ nagrobka w formie neogotyckiej wieżyczki, ozdobionej licznymi płaskorzeźbami i figurami świętych. Pierwowzór, odnaleziony przez Wiesława Procyka, pochodził z cmentarza Père-Lachaise i został zamieszczony w 12 zeszytce niemieckiego wydawnictwa *Der Friedhof Allgemeines Musterbuch ausgeführter Grab – Denkmäler und Monumente*, który ukazał się w latach 1859-1861⁷⁰. Rok wydania publikacji wyklucza ją jednak jako źródło, z którego zaczerpnięto wzór dla nagrobków powązkowskich. Jej wydanie nastąpiło bowiem później, niż powstały pierwsze dwa pomniki na Powązkach. Mantzel musiał skorzystać zatem z innego, nieznanego wzornika, w którym umieszczono paryski nagrobek. Możliwe, że to właśnie z tej pracowni wyszedł pomnik Franciszka Salezego Jabłońskiego, który inspirowany był powązkowskim pomnikiem prezydenta Warszawy, Aleksandra Graybnera. W tym samym czasie co Jabłońskiego został zrealizowany przez Józefa Mantzla nagrobek Atanazego Bartoszewskiego na tym samym cmentarzu w Krzepczowie Starym.

Zaprezentowane wydawnictwa francuskie Ferdinanda Quaglii, Louisa Marie Normanda i Josepha Marty'ego z 1832 i 1839 r. odegrały znaczącą rolę w kształtowaniu sztuki sepulkralnej Warszawy i Królestwa Polskiego. Ich wpływ widoczny był szczególnie w latach 1840-1860. Poza stolicą z wzorów tych korzystali kamieniarze jeszcze do połowy lat 70. XIX w. Oferta warszawskich zakładów kamieniarskich była odzwierciedleniem gustu elit, w większości katolików pochodzenia szlacheckiego, który był wyrazem profrancuskich sympatii tej warstwy społecznej i zarazem podziwu dla wyższości tejże kultury, sięgającej czasów panowania Ludwika XIV. Uczucia te zostały jeszcze mocniej rozbudzone na przełomie XVIII i XIX w. przez cesarza Francuzów Napoleona Bonaparte nadzieją odzyskania przez Polskę niepodległości.

szawskim”. [Nekrolog Ludwika Błęszyńskiego], „Kurier Warszawski”, 1844, nr 100, s. 469; 1846, nr 103, s. 485, nr 107, s. 509.

⁶⁸ Pomnik Józefa Rostropowicza (zm. 23 V 1847), ze względu na podobieństwo do pomnika Ludwika Błęszyńskiego i zbliżony czas powstania, został przypisany zakładowi kamieniarskiemu przy ul. Chłodnej przez Tadeusza M. Rudkowskiego. T.M. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski...*, s. 99-101.

⁶⁹ Autorstwo pomnika Tokarskich potwierdza zarówno sygnatura jak i wzmianka w „Kurierze Warszawskim” odnosząca się do czasu jego powstania. Tamże, s. 105; „Kurier Warszawski”. 1872, nr 1, s. 2.

⁷⁰ W. Procyk, *XIX-wieczny wzornik pomników nagrobnych. Próba określenia sposobów i zakresu wykorzystania wzorów na cmentarzu powązkowskim*, w: *Cemetery Art – Sztuka cmentarna – L’art de cimetièrre. Dokumenty symposium naukowego, 28-30 października 1993 r.*, red. O. Czerner, I. Juskiewicz, Wrocław 1995, s. 281.

Tab. 1. NAGROBKI WARSZAWSKIE ZACZERPNIETNE ZE WZORNIKA FERDINANDO QUAGLIA (1832) i LOUISA MARIE NORMANDA (1832) – układ chronologiczno-typologiczny

Typ	Imię i nazwisko pochowanej osoby	Cmentarz	Data śmierci	Powstanie pomnika	Pierwowzór francuski
I	Ignacy ZIELIŃSKI (1788-1835)	Powązki: kw. 33, rz. 3	23 VIII 1835	ok. 1835-1836	Pomnik Antoine Eustache Colina (zm. 12 I 1829) na cmentarzu Père-Lachaise (div. 32) – ok. 1829
II	Wacław SIERAKOWSKI (1788-1839)	Chełmca Duża: cm.	6 VIII 1839	ok. 1840	Pomnik Jeana Alexandre Hennecarta na cmentarzu Père-Lachaise (niezachowany?) – lata 20. XIX w.
	Anna Krystyna z Lessłów BRANDT (1811-1878)	Radom: kw. 5a	17 V 1878	ok. 1878	
	Hipolit Kasjan PINK (1839-1901)	Radom: kw. 16a	3 XI 1901	ok. 1902	
III	Adolf PETYSKUS (ok. 1812-1836)	Ew.-A.: al. 9, gr. 25	8 II 1836	ok. 1836-1838	Mauzoleum rodziny Frochot na cmentarzu Père-Lachaise (div. 37, lin.1) – po 1828-1829, proj. arch. Étienne Hippolyte Godde oraz sioła Miss Roger na cmentarzu Montmartre (niezachowana).
	Emilii i Aleksandra SOKOŁOWSKICH (ok. 1824-1837; ok. 1827-1845)	Powązki: kw. 14, rz. 6	12 VII 1845	1846*	
IV	Karol Fryderyk WOYDA (1771-1846)	Ew.-R.: kw. K, rz. 2	21 II 1846	ok. 1846	Pomnik marszałka André Massény (1758-1817) na cmentarzu Père-Lachaise (div. 28, lin.1) – ok. 1820, arch. Ambroise Méry Vincent, rzeźbiarz François Joseph Bostio
	Michał WŁODEK (1780-1849)	Powązki: kw. 14, rz. 5	8 VI 1849	24 V 1851	
V	Teodor TRIPPLIN (1812-1881)	Ew.-R.: kw. 3, rz. 1	25 I 1881	ok. 1881	Pomnik Leona Lebasa (zm. 1820) na cmentarzu Montmartre (niezachowany) – ok. 1821

* Nagrobek Sokołowskich na cmentarzu Powązkowskim jako jedyny w tej grupie ma datę powstania: 1846, umieszczoną na nagrobku.

Tab. 2. NAGROBKI WARSZAWSKIE ZACZERPNIĘTE ZE WZORNIKA JOSEPHA MARTY (1839) – układ chronologiczno-typologiczny

Typ	Imię i nazwisko pochowanej osoby	Cmentarz	Data śmierci	Powstanie pomnika	Pierwowzór francuski
I	Franciszek ZIEMIECKI (1786-1843)	Powiązki: kw. 10, rz. 4	2 XII 1843	5 XII 1844	nagrobek poety Gabrielle-Marie-Jeana-Baptiste Legouvé (1767-1812) na cmentarzu Montmartre – po 1812 (niezachowany)
	Józefa z Witoszyńskich WINKLER (ok. 1817-1847)	Powiązki: kw. 15, rz. 6	19 VII 1847	ok. 1848	medalion Stanisława Krzemińskiego, sygnowany: <i>CM 1905</i>
	Mateusz KRZEMIŃSKI (ok. 1793-1848)	Powiązki: kw. 37, rz. 2	21 XI 1848	ok. 1849	
	Bonawentura i Katarzyna z Kaczyńskich ADAMOWSCY (1790-1850; 1789-1851)	Powiązki: kw. 12, rz. 4	28 X 1850 9 XI 1851	ok. 1852	
	Jan i Klara z Chodurskich MAJEWSKY (ok. 1789-1867; ok. 1796-1844)	Powiązki: kw. 7, rz. 5	6 III 1867	ok. 1867	
	INNE /odnalezione przykłady/				
II	Pius Hieronim BAUER (1777-1846)	Ew.-A.: al. 9, gr. 37	30 I 1846	ok. 1846	Pomnik hrabiny Victoire-Marie-Christine Frésia d'Oglianico (zm. 18 IX 1830) na cmentarzu Pere Lachaise (<i>div. 14</i>) – ok. 1831, proj. arch. Louis Visconti

Typ	Imię i nazwisko pochowanej osoby	Cmentarz	Data śmierci	Powstanie pomnika	Pierwotwór francuski
III	Katarzyna z Femmersów JEGOROTT (ok. 1794-1846)	Ew.-A.: al. 25, gr. 1	16 XI 1846	ok. 1847	Pomnik braci Trabuchi, Jacques-Marie (1751-1805) i Joachima-Louisa (1758-1832) na cmentarzu Montmartre – ok. 1832 (niezachowany).
	Michał i Maria z Wodarskich JELINCY (ok. 1793-1829; ok. 1797-1852)	Powązki: kw. 25, rz. 6	5 IV 1829 20 VIII 1852	ok. 1853	
	INNE /odnalezione przykłady/	LUBLIN , cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej: Józefa z Bykowskich EYDIATOWICZOWA (zm. III 1847) – sektor Va Józef MAZURKIEWICZ (zm. 1873) – sektor VIIb Dorota z Batowskich RATOMSKA , właścicielka dóbr ziemskich (zm. 18 I 1874) – sektor I			
IV	Aleksander GRAYBNER (ok. 1784-1847)	Powązki: kw. 8, rz. 2	9 XI 1847	9 XI 1848	Pomnik Étienne Gasparda Roberta (1763-1837) na cmentarzu Père-Lachaise (<i>div.</i> 8, <i>lin.</i> 1) – ok. 1838
	INNE /odnalezione przykłady/	CHLANIÓW k. Turubina, cmentarz par.: Seweryn GŁOGOWSKI (zm. 22 I 1862)			
V	Jan ŚCISŁOWSKI (1805-1847)	Powązki: kw. 19, rz. 5	13 VIII 1847	ok. 1848	Pomnik wiceadmirała Francji i ministra Marynarki Wojennej Denisa Decrès'a (1761-1820) na cmentarzu Père-Lachaise (<i>div.</i> 39, <i>lin.</i> 1) – ok. 1821, arch. Louis Visconti
	Jan BLESZYŃSKI (ok. 1800-1849)	Powązki: kw. 12, rz. 1	25 VI 1849	22 VI 1850	
		KRZEPCZÓW STARY , cmentarz par. (pow. piotrkowski, gm. Grabnica): Franciszek Salezy JABLONSKI (zm. 25 VII 1874)			

Typ	Imię i nazwisko pochowanej osoby	Cmentarz	Data śmierci	Powstanie pomnika	Pierwotwór francuski
VI	Franciszek i Barbara z Sielskich STANISLAWSKY i Mateusz WAL- TER (ok. 1793-1855)	Powiązki: kw. 25 wprost, rz. 1	23 II 1855	23 VIII 1855*	Pomnik publicyści Évariste Pierre Lato- ura Dumouilina (1787-1833) na cmentarzu Père-Lachaise (<i>div.</i> 39, <i>lin.</i> 1) – ok. 1834
VII	Michał PEŁTKOWSKI (?-1859)	Powiązki: kw. K, rz. 6	1859	ok. 1859-1860	Pomnik aktorki dramatycznej Made- moiselle Duchesnois, czyli Catherine Joséphine Duchesnois z domu Rafin (1777-1835) na cmentarzu Père-Lachaise (<i>div.</i> 30, <i>lin.</i> 1) – 1835, rzeźbiarz Philippe Joseph Henri Lemaire

* Nagrobek Stanisławskich na cmentarzu Powązkowskim jako jedyny w tej grupie ma datę powstania: 1855, umieszczoną na pomniku.

The use of French templates during the execution of tombstones for the cemeteries of Warsaw from 1840 to 1860. Joseph Marty template

Summary

The article in question is a continuity of the subject brought up in the magazine "Artifex Novus" published in October 2017. Its first part referred to the tombstones created on the ground of works printed in Paris in 1832 on the pages of two illustrated magazines whose authors were Ferdinando Quaglia and Louis-Marie Normand respectively. The other part was dedicated to the pattern book by Joseph Mart and the objects performed on its ground.

Collected pieces of information enable us to conclude that between 1840 and 1860 on the premises of the necropoleis of Warsaw a minimum of 20 tombstones, with the forms following those published in the above mentioned magazines, were raised. The vast majority of preserved examples, as many as 14, can be found on the premises of the Powązki Cemetery, another three were discovered at the Evangelical Augsburg Cemetery and two at the Evangelical Reformed Cemetery. Moreover, it has been stated that such tombstones happen to be funded on the premises of necropolies located outside the boundaries of the capital e.g. in Lublin, Pułtusk, Radom etc. Even though none of the tombstones was signed, it can be concluded the center of production and distribution was Warsaw and the stonework manufactures in operation in the city. Among others, attention was drawn to two manufactures: the one of Jan Ścisłowski (1805-1847) located at 6 Powązkowska Street, inherited and led by his two sons-in-law: Antoni Messing (1821-1867) and Jan Bernard Sikorski (1832-1906), and the other belonging to the Mantzl family, Jan Józef senior – the father (1806-1875) and Józef Jan junior, – the son (1834-1906), the manufacture previously located at 19 Chłodna Street.

The tombstones funded and co-funded by relatives and friends were copings to graves of the wealthy, high officials, militaries, real estate and factory owners, entrepreneurs, merchants as well as craftsmen. The offer of the stonework manufactures in Warsaw reflected the taste of the elite, in the vast majority of Catholics of aristocratic descendance willing to show pro-French likeness and respect to the culture in question, having it as more sophisticated than the one dating back to the monarchy of Louis the XIV, and in particular, forming bonds with the empire of Napoleon Bonaparte the I.

Keywords: Powązki Cemetery in Warsaw, Evangelical Cemeteries in Warsaw, tombstone, Louis Marie Normand, Ferdinand Quaglia and Joseph Marty templates

[tł. Monika Kolenda]

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (dalej: AAW), *Akt urodzenia Franciszki Tekli Ziemieckiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1833, nr 85.

AAW, *Akt urodzenia Zuzanny Katarzyny Winkler*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1835, nr 470.

AAW, *Akt urodzenia Wincenty Karoliny Winkler*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1837, nr 484.

AAW, *Akt małżeństwa Jana Antoniego Bleszyńskiego i Marianny Teresy Gierman*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1827, nr 217.

- AAW, *Akt małżeństwa Karola Winklera i Józefy Lucji Witoszyńskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1834, nr 148.
- AAW, *Akt małżeństwa Mateusza Krzemińskiego i Marianny Czyżewskiej*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1845, nr 16.
- AAW, *Akt zgonu Łukasza Krzemińskiego*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1829, nr 596.
- AAW, *Akt zgonu Julii Bleszyńskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1834, nr 366.
- AAW, *Akt zgonu Józefy Lucji Winkler*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1847, nr 390.
- AAW, *Akt zgonu Jana Bleszyńskiego*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1849, nr 391.
- AAW, *Akt zgonu Marianny Bleszyńskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1849, nr 585.
- Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (dalej: APW), *Akt urodzenia Agnieszki Stanisławskiej*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1829, nr 66.
- APW, *Akt małżeństwa Piusa Hieronima Bauera i Joanny Karoliny Heintz*, Warszawa ASC Cyrkuł IV, 1809, nr 25.
- APW, *Akt małżeństwa Mateusza Krzemińskiego i Barbary Katarzyny Wierzbickiej*, Warszawa ASC Cyrkuł VII, 1816, nr 125.
- APW, *Akt małżeństwa Aleksandra Józefa Graybnera i Franciszki Leonory Koprowskiej*, Warszawa ASC Cyrkuł II, 1817, nr 33.
- APW, *Akt małżeństwa Franciszka Ksawerego Ufniarskiego i Krystyny Fryderyki Nenneke*, Warszawa ASC Cyrkuł VII, 1821, nr 15.
- APW, *Akt małżeństwa Franciszka Ziemieckiego i Marianny z Polakowskich Czyszkowskiej*, Warszawa ASC Cyrkuł III, 1822, nr 11.
- APW, *Akt małżeństwa Michała Jelińskiego i Marianny Wodarskiej*, Warszawa ASC Cyrkuł VII, 1822, nr 81.
- APW, *Akt małżeństwa Aleksandra Józefa Graybnera i Anieli Stanisławskiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1826, nr 70.
- APW, *Akt małżeństwa Bernarda Ludwika Nasta i Joanny Eleonory Karoliny Bauer*, par. ewang.-augsburska w Warszawie, 1830, nr 58.
- APW, *Akt małżeństwa Karola Bichlera i Anny Marii Bauer*, par. ewang.-augsburska w Warszawie, 1836, nr 25.
- APW, *Akt małżeństwa Bonawentury Adamowskiego i Katarzyny Kaczyńskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1837, nr 103.
- APW, *Akt małżeństwa Hieronima Piusa Bauera i Matyldy Amalii Nixdorf*, par. ewang.-augsburska w Warszawie, 1847, nr 16.
- APW, *Akt małżeństwa Jana Henryka Ludwika Bauera i Bronisławy Krzywickiej*, par. ewang.-augsburska w Warszawie, 1847, nr 62.
- APW, *Akt małżeństwa Franciszka Karola Brobka i Józefy Emilii Bleszyńskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1847, nr 181.
- APW, *Akt małżeństwa Ambrożego Majewskiego i Michaliny Jelińskiej*, par. św. Krzyża w Warszawie, 1848, nr 17.
- APW, *Akt małżeństwa Antoniego Messinga i Joanny Ścisłowskiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1851, nr 32.
- APW, *Akt małżeństwa Franciszki Tekli Ziemieckiej i Pawła Parola*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1852, nr 11.
- APW, *Akt małżeństwa Ludwiki Aleksandry Ziemieckiej i Józefa Gepnera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1854, nr 203.

- APW, *Akt małżeństwa Jana Bernarda Sikorskiego i Teofili Ścisłowskiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1860, nr 129.
- APW, *Akt zgonu Michała Jelińskiego*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1829, nr 355.
- APW, *Akt zgonu Marianny Adamowskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1832, nr 289.
- APW, *Akt zgonu Bronisławy Bleszyńskiej*, par. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1832, nr 516.
- APW, *Akt zgonu Henryka Winklera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1839, nr 92.
- APW, *Akt zgonu Franciszka Ziemieckiego*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1843, nr 914.
- APW, *Akt zgonu Klary Majewskiej*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1844, nr 85.
- APW, *Akt zgonu Józefa Winklera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1845, nr 100.
- APW, *Akt zgonu Aleksandra Józefa Graybnera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1847, nr 516.
- APW, *Akt zgonu Jana Ścisłowskiego*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1847, nr 840.
- APW, *Akt zgonu Mateusza Krzezińskiego*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1848, nr 653.
- APW, *Akt zgonu Marianny Ziemieckiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1848, nr 1377.
- APW, *Akt zgonu Katarzyny Adamowskiej*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1851, nr 578.
- APW, *Akt zgonu Mateusza Waltera*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1855, nr 121.
- APW, *Akt zgonu Jana Majewskiego*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1867, nr 93.
- APW, *Akt zgonu Anieli Graybner*, par. Przemienienia Pańskiego w Warszawie, 1882, nr 201.
- APW, *Akt zgonu Stanisława Krzezińskiego*, par. Najświętszego Zbawiciela w Warszawie, 1912, nr 304.

Opracowania

- Bochyński R.K., *Plastyka nagrobkowa*, w: *Cmentarz rzymskokatolicki w Radomiu przy dawnym Trakcie Starokrakowskim obecnie ul. B. Limanowskiego*, red. R. Brykowski, Radom 1997, s. 31-52.
- Dębicki Z., *Stanisław Krzeziński*, „Kurier Warszawski”, 1912, nr 331 dod. por., s. 1-2.
- Dubrowska M., Sołtan A., *Powązkowskie medaliony i plakiety portretowe*, Warszawa 1992.
- Dymel P., Litwiński R., *Cmentarze lubelskie*, Lublin 2015.
- Gmiter M., Kotowski B., Kucharska K., Laskowska B., Popek L., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*, Lublin 1990.
- Jouin H., *La sculpture dans les cimetières de Paris*, w: *Nouvelles Archives de l'Art Français*, t. 13, Paris 1897.
- Kowałko D., *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994.
- „Kurier Warszawski”, 1826, nr 163, s. 676, nr 176, s. 734.
- „Kurier Warszawski”, 1834, nr 47, s. 242.
- „Kurier Warszawski”, 1837, nr 60, s. 281, nr 157, s. 769.
- „Kurier Warszawski”, 1839, nr 220, s. 1061-1062.
- „Kurier Warszawski”, 1840, nr 69, s. 325, nr 75, s. 353, nr 209, s. 1002, nr 212, s. 1017.
- „Kurier Warszawski”, 1843, nr 321, s. 1521, nr 322, s. 1529.
- „Kurier Warszawski”, 1844, nr 100, s. 469, nr 324, s. 1533-1534.
- „Kurier Warszawski”, 1846, nr 31, s. 141, nr 103, s. 485, nr 107, s. 509.
- „Kurier Warszawski”, 1847, nr 191, s. 919, nr 197, s. 947, nr 217, s. 1042, nr 304, s. 1449.
- „Kurier Warszawski”, 1848, nr 298, s. 1437, nr 312, s. 1501, nr 321, s. 1541.
- „Kurier Warszawski”, 1849, nr 162, s. 793-794, nr 254, s. 1367.
- „Kurier Warszawski”, 1850, nr 159, s. 849, nr 279, s. 1487, nr 287, s. 1527.
- „Kurier Warszawski”, 1851, nr 138, s. 718, nr 298, s. 1595.

- „Kurier Warszawski”, 1852, nr 220, s. 1159.
- „Kurier Warszawski”, 1853, nr 7, s. 44.
- „Kurier Warszawski”, 1855, nr 53, s. 253, nr 220, s. 1130, nr 263, s. 1335.
- „Kurier Warszawski”, 1857, nr 55, s. 291.
- „Kurier Warszawski”, 1865, nr 215, s. 1133.
- „Kurier Warszawski”, 1867, nr 55, s. 329.
- „Kurier Warszawski”, 1872, nr 1, s. 2.
- „Kurier Warszawski”, 1882, nr 235, s. 6, nr 243, s. 6, nr 289, s. 5.
- „Kurier Warszawski”, 1883, nr 30, s. 5, nr 45, s. 5.
- „Kurier Warszawski”, 1904, nr 175, s. 9.
- Kwiatkowska M.I., *Józef Jan Mantzel – warszawski rzeźbiarz i przedsiębiorca*, „Rocznik Warszawski”, 26/1996, s. 47-76.
- Kwiatkowska M.I., *Rzeźbiarze warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995.
- Marty J., *Les principaux monuments funéraires du Père-Lachaise, de Montmartre, du Mont-Parnasse et autres cimetières de Paris*, Paris 1839.
- Normand L.M., *Monuments funéraires choisis dans les cimetières de Paris et des principales villes de France*, Paris 1832.
- Omilanowska M., *Uzupełnienie: Chelmica Duża*, w: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. XI: *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 18: *Włocławek i okolice*, opr. M. Paździor, W. Puget, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Z. Rozanow, Warszawa 1988, s. 191-192.
- Quaglia F., *Le Père Lachaise ou Recueil de dessins au trait et dans leurs justes proportions des principaux monuments de ce cimetière*, Paris 1832.
- Procyk W., *XIX-wieczny wzornik pomników nagrobnych. Próba określenia sposobów i zakresu wykorzystania wzorów na cmentarzu powązkowskim*, w: *Cemetery Art – Sztuka cmentarna – L’art de cimetière. Dokumenty sympozjum naukowego, 28-30 października 1993 r.*, red. O. Czerner, I. Juszkiewicz, Wrocław 1995, s. 277-286.
- Rudkowski T.M., *Cmentarz Świętokrzyski w Pułtusk*, w: *200 lat cmentarza Świętego Krzyża w Pułtusk*, red. R. Lolo, Z. Morawski, Pułtusk 2004, s. 47-55.
- Rudkowski T.M., *Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Panteon Polski*, Wrocław 2014.
- Szenic S., *Cmentarz Powązkowski 1790-1850. Zmarli i ich rodziny*, t. 1, Warszawa 1979.
- Szwankowski E., *Aleksander Józef Graybner (1786-1847)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, red. K. Lepszy, t. 8, Warszawa–Kraków–Wrocław 1959, s. 557.
- Wiraszka M., *Wykorzystanie publikacji francuskich przy realizacji nagrobków na cmentarzach Warszawy w latach 1840-1860. Wzorniki Normanda i Quaglia*, „Artifex Novus”, 2017, nr 1, s. 44-59.
- Wiraszka M., *Antoni Messing – współtwórca pomnika Najświętszej Maryi Panny przed kościołem reformatorów i serii wzorowanych na nim nagrobków wzniesionych na cmentarzach Warszawy*, „Saeculum Christianum”, 23/ 2016, s. 208-222.
- Wiraszka M., *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 1: *Dzieła i ich twórcy*, Warszawa 2017.
- Wóycicki K.W., *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. 1 i 2, Warszawa 1855 i 1856.
- Zacharewicz Z., *Wacław Sierakowski (1788-1839)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, red. H. Markiewicz, t. 37, Warszawa 1996-1997, s. 315.